

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 39.15.02

ӘӨЖ /УДК/ UDC 82.091:821.512.36(1240) <https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.019>

Ф.Шамшиденова *¹

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы технологиялық университеті,
Қазақстан, Алматы қ. E-mail: fakiya_sh@mail.ru

«МОНҒОЛДЫҢ ҚҰПИЯ ШЕЖІРЕСІНДЕГІ» ТОПОНИМДЕР: ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯ КОНТЕКСТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада тарихи география зерттеулерінде кездесетін жер-су объектілеріне ерекше назар аударылады. Мақалада елді мекендердің, ірі өзендердің атаулары қазіргі кездегі гидрографикалық атаулармен бірегей-бірлікте қарастырылады. Әрине, кейбір су көздері сақталмағаны белгілі, сондықтан оны қазіргі картадан табу қиынға соғады. «Монғолдың құпия шежіресінде» *горхон*, *булаг* гидронимдері кездеседі, ал *гол* гидронимі жоқ. Еуразияның далалық аймақтарының тарихынан біз көшпелілердің қоршаған табиғи орта туралы түсініктерін білеміз, ірі оқиғалар болған жерлерді, қандай жерлерде көшіп-қонып жүргендерін, ол жерлердегі жер-су атауларын қазіргі карталармен салыстыруға тырыстық.

Қоршаған ортаны бейнелеген терминдердің көптігі оқиғалармен байланысты болғаны «Монғолдың құпия шежіресінде» айтылады. Ол табиғи объектілер таулармен қатар орта ғасырдағы кеңістікті игерудің жаңа жолдарының траекториясы тараған көшпелілер территориясының негізгі маркері, тірек пунктері болды. Көшпелілердің жат жерліктерге айтқан «сен қай жерде туып, суын ішсең» сол отаның деген мағынадағы сөздерінен су көздерінің олардың өмір тіршілігінде маңызды болғанын дәлелдейді. «Монғолдың құпия шежіресінде» көптеген су көздерінің түрлеріне сипаттама берілгені мақалада сипатталып, талданады. Шежіреде айтылған өзендер арқылы керей, меркіт сияқты тайпалардың қандай жерлерде көшіп-қонып жүргені туралы мағлұмат алуға көмектеседі.

Кілт сөздер: «Монғолдың құпия шежіресі», топонимдер, тарихи география, көшпелілер, керейлер, меркіттер

Алғыс айту: Бұл мақала BR21882416 «Орталық Азияның тарихи географиясы» мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылыми комитетінің қаржылық қолдаумен орындалды.

Шамшиденова Ф. *¹

¹Кандидат исторических наук, Алматинский технологический университет.
Казахстан, Алматы
E-mail: fakiya_sh@mail.ru

ТОПОНИМЫ В «СОКРОВЕННОМ СКАЗАНИИ МОНГОЛОВ»: В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ

Аннотация

В статье особое внимание уделено земельным и водным объектам встречающимся в исследованиях исторической географии. В статье названия населенных пунктов и крупных рек идентифицируются с существующими в настоящее время гидрографическими названиями. Конечно, известно, что название некоторых источников воды не сохранились, и локализация их на современной карте затруднена. В «Сокровенном сказании монголов» есть гидронимы *горхон*, *булаг*, но нет гидронима *гол*. Из истории степных районов Евразии нам известны видения

кочевников об окружающей природы, мы попытались обозначить места, где происходили крупные события в жизни кочесников, в каких местах кочевали, названия поселений и водных ресурсов сопоставили с современными картами.

В «Сокровенном сказании монголов» говорится, что многие термины, описывающие окружающую среду, связаны с событиями. Наряду с природными объектами, горами, она была основным маркером, ориентиром территории кочевников, по которой в средние века распространялась траектория новых путей пространственного освоения. Об значимости водных источников для кочевника свидетельствует вопрос, с которым обращались к чужеземцу: «Где находится земля, вода, которую ты пил?». В статье описываются и анализируются описания многих видов водных источников на основе «Сокровенного сказания монголов». Это помогает получить информацию о местах миграции таких племен, как Керей и Меркиты, т.к. река, как и земля упоминается как и связующего определенные сообщества кочевников элемента в различных источниках, повествующих о кереях, меркитах.

Ключевые слова: «Сокровенное сказание монголов», топонимы, историческая география, кочевники, керей, меркиты

Благодарность: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования «Историческая география Центральной Азии» (ИРН №21882416).

Shamshidenova F. *¹

¹Candidate of historical sciences. Almaty Technological university
E-mail: fakiya_sh@mail.ru

TOPONYMS IN “THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS”: IN THE CONTEXT OF HISTORICAL GEOGRAPHY

Abstract

The article pays special attention to land and water objects encountered in studies of historical geography. In the article, the names of settlements and large rivers are identified with currently existing hydrographic names. Of course, it is known that the names of some water sources have not been preserved, and their localization on a modern map is difficult. In the “Secret History of the Mongols” there are the hydronyms *gorkhon* and *bulag*, but there is no hydronym *gol*. From the history of the steppe regions of Eurasia, we know the visions of nomads about the surrounding nature; we tried to identify the places where major events took place in the life of the nomads, in which places they roamed, and compared the names of settlements and water resources with modern maps.

In “The Secret History of the Mongols” states that many terms describing the environment are associated with events. Along with natural objects, mountains, it was the main marker, landmark of the territory of nomads, along which the trajectory of new paths of spatial development spread in the Middle Ages. The importance of water sources for a nomad is evidenced by the question that was addressed to the stranger: “Where is the land, the water that you drank?” The article describes and analyzes descriptions of many types of water sources based on the “Secret History of the Mongols”. This helps to obtain information about the places of migration of tribes such as Kerei and Merkits, because The river, like the land, is mentioned as an element connecting certain communities of nomads in various sources telling about the Kereys and Merkits.

Key words: “The Secret History of the Mongols”, toponyms, historical geography, nomads, Kereys, Merkits

Acknowledgement: The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN 21882416) within the framework of program-targeted funding «Historical Geography of the Central Asia».

Кіріспе. Орталық Азияда түркі, монғол халықтары мекендеп, оның ыстық, суық жерлеріне шыдап, таулы жерден дала алқаптарына дейінгі жерлерде ірі оқиғаларды бастан кешірді. Көшпелі тайпалардың осы кеңістікті игеруі көшпелі қоғам тарихындағы өзекті мәселенің бірі болып табылады. Еуразияның далалық белдеуінің бір бөлігі қазақ даласы болса, Хуанхэдан Карпатқа дейін, Орта Азия мен Шығыс Түркістанның шөлді далалары, Еуразияның тундрасы – осындай үлкен территорияны тек қана көшпелілер игере алатын еді. Орта ғасырдан қалған белгілі дерек «Монғолдың құпия шежіресінде» осы аймақтың тарихи географиясына қатысты мәліметтерді алуға болады. XII ғ. сипаттаған тұстарында қоршаған табиғи орта туралы көшпелі тайпалардың түсінігін бейнелейтін топонимикалық терминдерді, Темужин мен оның ұрпақтары басынан кешкен маңызды оқиғалар болған жерлер сипатталады.

«Құпия шежіреде» XIII ғасырда монғол мемлекеті орнаған кездегі елде болған оқиғалар сипатталғандықтан, біз оны мәдени-тарихи дерек ретінде қолданамыз. Бұл деректе монғол әскерлерінің шетелдерге шабуылы туралы толық жазылмаған, дегенмен де батыстағы елдерге жасаған шабуылы және т.б. деректерді сол кездегі ғалым Рашид ад-диннің «Жылнамалар жинағы» еңбегі бойынша қосымша дәлелдерді табамыз.

Орта ғасырдағы Орталық Азияның топонимикасын «Монғолдың құпия шежіресі» арқылы зерттеуге көптеген ғалымдар үлес қосқан, оның ішінде Поль Пелльо және Луи Хамбис [1], Игорь де Рахевильц [2], Николас Поппе [3], Худугийн Пэрлээ [4] сияқты зерттеушілер бар.

«Монғолдың құпия шежіресін» орыс тіліне аударған С.М. Козин [5] көптеген географиялық терминдерге жеке тоқталғанымен, географиялық объектілерді анықтау жұмыстарын күрделендіре түседі. Осы деректегі табиғи объектілерді қазіргі физикалық картамен Х. Пэрлээ жақсы салыстырған. И. де Рахевильц те «Монғолдың құпия шежіресіне» талдау жасауға тырысқан. Шыңғысханның саяси көшбасшы ретінде қалыптасуына әсер еткен түрлі тарихи оқиғалар болған жерлерді Д. Базаргур және Д. Энхбаяр зерттеген [6].

Климаттағы жаһанды өзгерістер Шыңғысхан империясының пайда болуына ықпал еткен деген тұжырымдамалар да бар. Даланың құрғауы көшпелілердің шапқыншылығына әсер етті деген идеяны XIX-XX ғғ. Э. Хантингтон [7], М.А. Боголепов [8] сияқты зерттеушілер айтты. А. Тойнби [9] мен Г.Г. Грум-Гржимайло [10] олардың пікірін жақтады. Ал, Л. Гумилев даланың ылғалдануы әсер етті деген [11].

1175-1260 жж. Орталық Азия жерлерінде температура күрт төмендейді. Ауа райындағы осындай өзгерістер Г. Дженкинсонның айтуынша, монғолдардың бірігуіне алып келген. Өркениеттің даму динамикасы температура ырғақтарымен байланысты болды. Климаттың жаһанды жылынуы демографиялық өзгерістерге әкелді, өмір сүруді жеңілдетті, халық тығыз орналаса бастады. Ал, ауа райы суық болған жағдайда ауыл шаруашылық мәдениеті өнімі азайды, халықтың тығыз орналасуына мүмкіндік болған жоқ [12].

Материалдар мен әдістер. Мақалада «Монғолдың құпия шежіресі» негізгі дерек ретінде қолданылды.

Методологиялық негізге барлық үдерістер мен құбылыстарды бір ізділікпен өзара тығыз байланыста қарастыратын тарихилық принцип алынды.

Салыстырмалы әдіс қолданылып, топонимдер көшпелі ортада қандай мағына бергені қарастырылды.

Топонимдер «жердің, елді мекеннің тілі» болатын құнды дерек. Топонимдерден тарихтың белгілерін, қандай із қалғанын білеміз. Топонимдерді ешкім бұрмалай алмайды. Географиялық атаулар археологиялық деректерге де ұқсас, өйткені оларда жылдар көрсетілмейді, уақыттың, заманның бұрмалауы да жоқ.

Біздің ойымызша, кез келген территория бойынша топонимдік зерттеулердің маңызды принципі нақты бір дәуірден бастап тексеру, зерттеу, сөйтіп топонимдік сабақтастық принципін ұстану болып табылады. Біз топонимдік сабақтастық деп жаңа қоныс аударушылар мен жергілікті тұрғындар арасындағы тікелей тілдік байланысты түсінеміз. Объектінің географиялық және

этномәдени масштабтары аз болған сайын, оның атын сақтау үшін топонимиялық сабақтастық принципін орындау маңызды.

Бұл жерде топонимикалық заңдарды білген жөн. Мысалы, топонимдердің реттік заңы. В.А. Никонов бойынша, атаулардың бәрі кездейсоқ емес, олар бір-бірімен байланысты, нақты бір семантикалық, фонетикалық, т.б. қатарда болады [13]. Топонимикалық зерттеуге жеңіл қарауға болмайды, өйткені зерттеп отырған топонимия атауыңыз бойынша топонимикалық қатарға мән бермей қаласыз. Бұл заң топонимиканың басқа заңдарына да әсер етеді.

Тарихилық заңы, бір жағынан, қандай да бір жердің топонимиясын зерттегенде оның тарихи, археологиялық, фольклорлық, т.б. деректерден белгілі этнотілдік тарихына бағыт ұстайды. Екінші жағынан, атаулардың пайда болудағы тарихи шарттарын, олардың түрлі этнотілдік, этноәлеуметтік ортада қандай орын алғанын есепке алады. Бұл заңға сәйкес зерттеліп отырған территорияның этникалық тарихымен байланысты топонимдер этимологиясына назар аудару керек.

Жазба деректердегі топонимдерді талдауда ономастиканың жалпы әдістерін қолданған жөн деп санаймыз. Бұл әдістердің көпшілігі лингвистикалық болғанымен, ономастиканың пәнаралық ғылым екенін ескеруіміз қажет. Ономастиканың зерттеу объектісі жеке атаулар, яғни, сөздер, тілдің бір бөлімі, сондықтан лингвистика әдістері қолданылады. Бұл тарих, география және лингвистика синтезін көрсететін топонимикаға жатады.

Талқылаулар.

Біз талдап отырған кезеңде тайпалардың тілінде, шаруашылығында, мәдениеті мен салт-дәстүрінде Орталық Азия кеңістігінде біртұтас көшпелі өркениет болғанын атап өтуіміз керек. «Монғолдың құпия шежіресі» идеялық бағыты мен сипатын көрсеткен жас монғол мемлекетінің алғашқы жазба шығармасы болды.

«Монғолдың құпия шежіресінде» меркіт тайпаларының қандай жерлерде, қандай өзен жағаларында мекендегені нақты жазылған. Әсіресе, Селенге өзенінен бастап Bu'urake'er (§ 152, § 109, § 105) (сөзбе-сөз аударғанда «түйе – дала») жүрген жерлерін байқаймыз. Даланың атауы «Бура» деген мағынаны береді, яғни түйенің еркегі, ал жер атауы Буурин-гол өзенінің атауымен аттас, ол Селенге өзеніне Кяхта қаласының оңтүстік жағынан құяды [2, 413]. Әрине, бұл дала мен осы өзен атауын, гидронимді салыстырудың қарапайым түрі болып саналады. Меркіттерге қарсы Темужин, Жамуха мен Уан ханның жорықтары кезінде салға отырып, Килго өзенін кесіп өткен. Зерттеушілердің айтуынша, бұл - қазіргі Хилок өзені. Ал, Х. Пэрлээ Буурин-гол өзенінің аңғарына Хилок өзенін қиып өтіп, бара алмайсыз дейді [4, 18].

Демек, одақтастар Bu'ura-ke'er сияқты солтүстіктегі басқа далаға кеткен болу керек, яғни Селенгінің оң жағалауы. Тарихи географияны зерттеген монғол зерттеушілерінен Д. Базаргур мен Д. Энхбаяр осындай пікірде және олар «Монғолдың құпия шежіресінің» мәліметтері бойынша тарихи-географиялық атласты қайта өңдеп жасады [6, 18]. Меркіт жері осында болған дәлелдемелерге қарасақ, Шыңғысхан Ван ханға Есугейдің көмегі туралы есіне салып, бірігіп жасаған әскери жорықтарын да айтып кетеді. Меркіттердің Тоқта бегімен жасаған шайқас Хадыхлих тау жотасының жанында Муруче-сеул жерінде болған [5, 135]. Бұл мәліметті Рахевильц те келтіреді [2, 99].

Уан ханның ұлы Сенгун тақтан дәмеленіп, Шыңғысханның өрлеуіне қызғанышпен қарап, әкесін онымен ұрыстырғысы келді, алайда бұл ойы іске аспады [14, 19]. Осындай жағдайлар ел ішінде ірткі түсіріп, жеңіліске ұшыраған Уан хан 1203 ж. батысқа қарай қашып, найман ханы Байбұқаның қолына түсіп, ақыры, оның әскерлері өлтіреді [14, 19]. Сөйтіп, осы жылы керейлер Шыңғысханға бағынса, ал бір бөлігі жеңіліске ұшыраған меркіттермен бірге батысқа қашады. Меркіттердің қолын Шыңғысхан Торғай даласына дейін қуып, осы жерде соңғы рет 1216 ж. талқандалады. Жетірудың құрамына кірген керейлер осылар болу керек деген болжам бар.

Керейттер VII-IX ғғ. Байкөлдiң солтүстiгiнде Орман елiмен бiрге тұрса, кейiннен монғол даласына қарай ойысқан. Керейттер монғол жерiне Сiбiр, Кем өзенi бойынан келген. X ғ. Шығыс Сiбiрден Халха жерiне монғолдармен бiрге әуелi Бикин одағы, одан кейiн найман, керейттер келiп қоныстанған [14, 386]. Ол ары қарай 1007 ж. Керейт атын атап, крейттер шығыстағы түркi тайпалары iшiнде бiрден-бiр көзге түскенi Абуль-Фараджының еңбегiнен үзiндi келтiредi [15, 114]. Олар X ғасырда Шығыс Сiбiрден Халха жерiне монғолдармен қатар әуелi Бикин одағы, содан кейiн Найман, Керейттер келiп қоныстанған [10, 386]. Рашид-ад-дин Бикин одағының билеушiлерi басында Ваң хандық керейттер, Таян хандық наймандар және басқадай тайпалардан гөрi мәртебесi биiк болған, бiрақ бара-бара соңғы аталған тайпалардың мәртебесi жоғары болғанын жазады дейдi [15, 114].

«Монғолдың құпия жинағында» керейттердi жат жердiң ұрпағы деп атайтын себебi осыдан. Яғни, керейттер Сiбiр жерiнен келгендiктен осылай айтқаны тайға таңба басқандай айқын көрiнiп тұр [16].

Хайду-ханның әскерiнiң көбi керейлер мен наймандардан тұрды. Керейлердiң көбi Қара Ертістiң жоғары жағында, ал Темiрдiң жорығы кезiнде керейлер Қара Ертістен Алакөл көлiне және Жирен Қабырға тауына дейiн мекендеген [17].

Әбiлғазы шежiресiнде «меркiттi кейде мекрит деп атайды, бiрақ бәрi - бiр сөз. Шыңғыс хан заманында ол елге бас болып жүрген Тоқта бекi деген едi. Ол үнемi Шыңғыспен жауласып өттi. Бiр рет Шыңғысханның үйiн шауып, қатынын олжалап кеттi, тағы да бiр рет далада жалғыз жүргенде Шыңғыс ханның өзiн ұстап алып, құнын төлетiп босатты» [18, 40]. Осы сияқты ұлыс дәрежесiне де көтерiлген бекрiн тайпаларын мекрин деп те атайды.

Удуит-меркiттердiң төрт тармағы бар: уйкур, мудан, тудаклин және джиюн. Бұл тайпаның әскери күш-қуаты мықты болған. Рашиден меркiттердi монғол тайпасының бiр бөлiгiне жатқызады [19, 114]. Олар Шыңғыс хан және Он ханмен шайқасқан.

Л. Гумилев меркiттердi этникалық тобы белгiсiз тайпаға жатқызады, яғни меркiттер, мүмкiн түрiктер, мүмкiн монғолдар, мүмкiн самодийлiктер болуы керек дейдi [20, 390]. Келесi бiр еңбегiнде автор Саян тауларының солтүстiк алқаптарында көптеген «орман халықтары» тұрған, олардың iшiнде Обь остяктарымен туыстас угорлар, енисейлiк кеттерге жақын палеоазиаттар, түркiлер мекендегенiн айта отырып, өздерiн құпия ұстаған меркiттерден самодий реликтiлерiн көруге болатынын айтқан [21, 411]. Демек, меркiттер тайгаларда өмiр сүрген. Меркiттердiң қалдығы телес, телеут, керей, башқұрт, торғауыт iшiнде кездеседi. XIV ғасырда меркiттер ұрпағы монғолдар деп аталды, оғанға дейiн монғол құрамына енбеген [21, 411].

«Ляо мемлекетiнiң тарихында» Мэй-Ли-Зи немесе үш Меркiт тайпа бiрлiгi туралы 1096 жылы алғаш рет айтылады [22]. Егер Шыңғысханның жиырма екiншi атасы Бөрте Чино 1096 жылдары өмiр сүргенiн еске алсақ, Меркiттер Моңғол үстiртiн ертеден-ақ мекендеген тайпа екендiгiне көз жеткiзе аламыз [14, 98]. Моңғол тарихшылары Меркiт iшiнде «Хаад Меркiт» (немесе «хан Меркiт») атты тайпа болуын Меркiттердiң ертеде өзiндiк ханы бар ел болған деген қорытындыға келедi [14, 99].

1201 ж. татар, ойрат, найман, меркiт одағы құрылып, оған тайчуит, сальжиут, қатаған, дурбэн, икирас деген бес монғол руы енген. Олар конфедерация принципiн ұстап, Жамуханы гурхан етiп сайлайды [21, 483].

1182 жылы монғолдар меркiттермен соғысқан, ал 1208 ж. оларды Ырғыз аңғарына ығыстырған. Ол жерде мекендеген құмандар меркiттердi жаман қарсы алмаған, өйткенi екi тайпа бiрiгiп монғолдарға қарсы тұрған. 1216 ж. монғолдар меркiттердiң қалдығын жойып, құмандармен соғысқан [23, 483]. Бұл жерде айта кету керек, Шыңғыс хан меркiт, керейт, наймандарды жойып, «бүкiл халықты жалғыз өзiм билеп», «мен...тәңiрге сыйынған мемлекеттердi әдiлет жолына бағыттадым және барлық халықты өз қол астыма енгiздiм» десе де, меркiттер мен наймандардың iзiн қуып шайқасатынын бiлген жоқ, екiншi рет оларды 1208 жылы Ертістiң жағасында талқандаған.

Байкалдан, одан кейін Ертістің жағасынан қуылған меркіттер мен наймандарды 1209 ж. ұйғыр индукиттері талқандаған, өйткені олар ұйғырлардың иеліктерін басып өткен болатын [24, 172]. Сөйтіп, бұл тайпалар бөлініп, меркіттер қыпшақтарға қосылып, қазақ даласына кетсе, наймандар Жетісуға қара қытай иеліктеріне қосылған. Меркіт әмірлерінің бірі Тоқтай Күшлік әскері құрамына Имэл, Қиалық шекарасына жеткен кезде қосылған [25, 318]. Меркіттердің Кулик деген басшысы да деректерден белгілі [25, 336].

Рашид-ад-дин меркіттердің жеңілуін 1217 ж. сиыр жылына жатқызады, ал бұл кезде монғол әскерін Субудай мен Тохучар басқарған, Жошы да осы жорыққа қатысқан [19, 435]. Бұл оқиғалардың болған жылдарына шығыстанушы ғалым В. Бартольд талдаған болатын. 1215-1225 жж. оқиғалардың хронологиясын Рашид-ад-дин дұрыс көрсетпеген дейді [26, 436]. Ол мәтінде доңыз жылын (1215 ж.) тастап кеткенін айтады (Бартольд, 1970: 436). Мауераннахрды жаулауды 1221 жылан жылына жатқызған, ал ол деректер бойынша 1220 ж. болған. Жувейнидің мәліметіне қарағанда Жошы қырғыздарға жасаған жорығы кезінде меркіттерді талқандаған [26, 436]. Ал Рашид-ад-дин бұл жорықты 1218 жылға жатқызған. Меркіттердің қырғыздарға қашуын деректермен дәлелденбеген. Несеви хорезмшахтың билігінің соңғы оқиғаларымен таныс болған, сондықтан ол 1218 ж. болған жорықты одан да ерте уақытқа жатқызуы мүмкін емес. Бұл жөнінде нақты дерек жоқ, сондықтан сұлтанның Торғай облысына жасаған жорығы 1215/16 жылы қыста болды деп мойындау керек, оның монғолдармен қақтығысы 1215 жылы жазда болған [26, 436].

Несевидің айтуынша, сұлтан 60 мың әскерімен Ырғыз жағасына дейін барғанымен, мұз басқан өзеннен ары өте алмаған. Мұз түскен кезде Мұхаммед судан өтіп, шайқас даласында меркіттерді жеңген, ал осы шайқас алаңын Жувейни Қайлы және Кимач өзендері аралығы деп көрсетеді [26, 436]. Жараланған бір мұсылманнан сол күні шайқас болғанын білген. Жошы мен басқа монғол әскер басшылары мұсылмандармен шайқасқа түскісі келген жоқ, өйткені Шыңғыс хан оларды тек меркіттерге қарсы жіберген болатын. Сұлтан болса барлық дінсіздерді өзінің жауы деп есептейді, сондықтан шайқасуын талап етті; екі әскери құраманың оң қанатынан сол қанаты күшті болды; мұсылмандардың оң жақ қанатын хорезмшахтың үлкен ұлы Желал-ад-дин басқарды, ол әскерін ойдағыдай аман сақтап қалды. Монғолдар да бой бере қойған жоқ, олардың ер жүректілігін көріп ашық далада сұлтан шайқасуға бел бумағаны белгілі еді [26, 437].

1216 жылы Шыңғыс ханның назары батысқа ауып, ол жаққа қашқан жауын қууды Жошыға тапсырады. Бірінші жорық бұл кезде наймандарға емес, өздерінің бір кезде одақтасы болған меркіттерге қарсы бағытталады. Меркіттерді монғолдар өз жерінен Байкалдың шығысындағы жерлерге қуған [27, 841]. Одан кейін олар қазіргі қазақ даласына орын тепкен. Шайқас осы даланың батыс жағында, қазіргі Торғай облысы жерінде болған. Бұл шайқаста меркіттер жеңіледі. Осыдан кейін монғолдар хорезмшахқа жорық жасаған. Ол өз алдына бөлек әңгіме.

600 хижра тышқан жылында (1203-1204 жж.) Шыңғыс хан меркіттердің билеушісі Тоқтай бекке және басқа көптеген тайпаларға, Таян хан жеңілгеннен кейін онымен бірге қашқан тайпаларға қарсы жарыққа аттанған. Олар жолда уваз-меркіт деген тайпасына, оның басшысы Дайр-Усунға жолығады [15, 149]. Бұл тайпалар Тар өзенінің жоғары жағында орналасқан еді. Соғысты қаламаған Дайр-Усун өзінің қызы Құлан-хатунды Шыңғысханға әкеп, сыйға тартады. Меркіттерде Шыңғысханмен соғысатындай улағтары, яғни жылқылары, малдары жоқ еді. Шыңғысхан оларды жүздіктерге бөліп, әрқайсысының басына басшыларды – шихнэлерді тағайындауды, өздерін обоздарда қалдыруды бұйырады [15, 149]. Шыңғысхан кеткеннен кейін, олар қайтадан көтерілді. Обозда қалған Шыңғысханның біраз адамдары меркіттермен шайқасады. Сөйтіп монғолдар бәрін тартып алып, жеңеді, меркіттер қашып кетуге мәжбүр болады.

Шыңғыс хан Дайкал-қорған бекінісінде удуит-меркіттерді, мудар, тодолин, раджун деген тайпаларын қоршауға алып, жаулап алады ад, өзі кері қайтады. Тоқтай өз ұлдарымен

бірге жеке иелігі, әскері бар Бұйрық ханға қашады. Ал Дайр-Усун басқарған уваз-меркіттер екінші рет көтеріліс жасап, Селенги өзені бойындағы Караун-капчал бекінісіне келіп қоныстанады. Шыңғыс хан оларды басу үшін оң қанатының басында тұрған Борагул-нойон мен Чимбайды жібереді. Бұлар меркіттерді басып алады.

Рашид-ад-динде «Бұдан бұрын айтылғандай соғысқан, көтеріліс жасаған, сол кезде өлтірілген Тоқтай бектің меркіттер мемлекетін жаулап алу» деген тарау бар [15, 149]. Онда былай деп жазылған: «Жылан жылында 604 хижра жылында (1208 ж. қаңтар-ақпан) Шыңғысхан Тангут облыстары мен қырғыздарды жаулап алғаннан кейін бұл жерлердің әмірлері оған бағынды... Жолда қарауылдар мен алдыңғы қатардағы әскерлер Кутука-бек басқарған ойрат тайпаларына тап болады. Бұл тайпалардың соғыс жүргізуге, қарсылық көрсетуге күші жоқ еді, сондықтан олар беріліп, Шыңғысханға жол көрсетіп, кенеттен оны Тоқтай-бекке, меркіттер билеушісіне және Кушлук ханға, оның ұлы Таян ханға алып келеді, олар екеуін де үй-ішімен қоршап, дүние-мүліктерін, мал-жайларын талан-таражға салады. Шайқас кезінде Тоқтай өледі, ал Күшлік біраз адамдарымен қашып шығып, Қара-қытай гурханының жеріне барып тығылады; гурхан оны ұлым деп қарсы алып, біраз уақыттан кейін қызын оған тұрмысқа береді» [15, 151-152].

Зерттеу нәтижелері.

Меркіттердің территориясы туралы «Монғолдың құпия шежіресінде» Шыңғысхан Уан ханға Есугеймен бірге әскери жорықтарға шыққанын еске салған жерінде айтылады. Меркіттердің Тоқтай бегімен шайқас «Муруче-сеулде, Хадыхлих тау жотасында» болғаны, Тоқтай бекті Баргучжин еліне дейін қуып, меркіттерден бәрін жаулап алғаны, яғни табын-табын малдарын, князьдық жұрттарын, астығын алып алғаны жазылған [5, 135].

Бірқатар зерттеушілердің пікірлеріне қарасақ [5], Муруче туралы ұқсас пікірді айтады. Кейбіреуі [2] бұл терминнің мәнін түсіндірмейді. Ал, П. Пелльо және Л. Хамбис [1, 273] Бурятиядағы Кяхтин ауданына жақын орналасқан таулы жерлер деп көрсетеді. Буряттың жеріндегі Кяхтин ауданында Мурочи деген елді мекен қазір де бар.

Орта ғасырдағы топонимдерді талдауда В.В. Тишин мен Б.З. Нанзатов Рашид-ад-диннің «Жылнамалар жинағындағы» *qas mwras* - Карас-Мурас деген топоним Шыңғысханның меркіттермен шайқасын көрсетеді. Ал, *se'ül* термині «Монғолдың құпия шежіресінің» 159, 177 параграфтарында жазылған. Яғни, Уан ханның сатқындығы туралы жазылған жерде аңғарда от жағып түнде Хара-сеулмен жоғары қарай Шыңғысханнан кетеді [5, 136]. Ал, П. Пелльо *se'ül* (қара құйрық) терминін *Qara se'ül* өзенімен теңестіреді [1, 325]. Х. Пэрлээннің айтуынша, ол қазіргі Хар Сүүлиин өзені болуы мүмкін, Зар өзенінің солтүстік-шығыс жағында орналасқан, қазіргі картада белгіленбеген [2, 585]. Орта ғасырда *se'ül* термині гидроним ретінде қолданылуы да мүмкін. Мүгүсе *Se'ül* орта ғасырдағы деректерде кездескенімен қазіргі географиялық кеңістіктегі объектілермен байланысы жоқ, осы жағынан алғанда зерттеушілерге белгісіздеу.

Меркіттердің территориясына Харачжи (*Qaraji*) даласы да жатқан, ол жерде Жамуханың айтуынша, меркіт Хаатай-Дармала тығылып жатты [5, 101]. Бурятия мен Монғолия арасындағы жер болуы мүмкін [2, 414].

Еуразия даласын мекендеген көшпелілерді біртұтас этнос ретінде қарастыруға болмайды (тек түркілік немесе монғол). Олардың құрамы әрқалай болды. Миграция барысында этникалық араласу заңды құбылыс екені белгілі. Көшпелілер түркі, монғол-шивай және тунгус мемлекеттерінің билігінде болды. Ру-тайпалардың арасында қанды кек қақтығыстар болып тұрды. Ол қақтығыстардың қатты болғаны сонша, бір тайпаның бір ғана ұлы тірі қалып, қасқыр Алтайға алып кетіп, ер жүрек етіп тәрбиеленгені туралы аңыздар осындай қақтығыстарды дәлелдейді.

Шығысқа қарайғы жолға қытай қақпасы бөгет болды. Көшпелілер қытайдың құлы болатынын жақсы білді. Сондықтан олар Алтайда тығылды немесе Алтай арқылы батысқа өтті. Біздің ойымызша, бұл аңыз болса да, шындыққа жақын.

Алтай – түркі тайпаларының бесігі десек, тайпа басшысы Бөрте Чино және оның әйелі Куа Марал осы кездегі белгілі оқиғаларда белгілі болған тұлғалар. Олар үркілер ме, әлде монғолдармен деген сауал қойылса да, олардың отаны ежелден бері Алтай болды. Өмір салттары, тілі, мәдениеті бір-біріне ұқсас болды. Физикалық түрі жағынан - монголоид. Бөрте Чинодағы түркі тайпасынан шыққан, ол халқының артынан жүрген жоқ, бұл жердегі монғолдарды басқарған жоқ. Бөрте-Чино мен Темужин арасында 500 жылдай өткен. Жошыны да біз қыпшақ даласында үшінші ұрпағында қазақ болды дейміз. Ал, Бөрте Чиноның шежіресіне мән берсек, 22-ші ұрпағы Темужин және 11-ші ұрпағы Боданшар монғол жылнамасына жазылды, яғни 500 жылдан кейін олар Монғолияға келгеннен кейін жазылған. «Монғолдың құпия шежіресінде» Шыңғысханның арғы тегі Бөрте-Чино, оның әйелі Гоа-Марал екені жазылған. Олар Бурхан-халдундағы Онон өзеніне келген [5, 79].

Әрине, Шыңғысханның тұсында Монғол империясының территориясы шартты түрде болды. Көптеген ғалымдардың айтуынша, бұл империя XIII ғ. Азиядан Қара теңізге дейін және одан да әрі созылып жатты. Шыңғысханның билікке келуімен монғол-татар тайпалары бірігіп, мемлекет қалыптасса, ал Шығыс Еуропа елдерінде, Орта Азияның бір бөлігінде, Қытайда, Кавказда және Русьте, керісінше, орталықтанған мемлекет болған жоқ. Шығыс Еуропа, Орта Азия және Русьтегі дамыған феодалдық мемлекеттер артта қалған монғол тайпаларымен салыстырғанда олардың шапқыншылығына қарсы тұра алды, алайда Шыңғысханда «монғол халқы жоқ, монғол әскері бар» деген қағидатпен ерекше әскери-тайпалық бірлестігі болды [28, 35]. Осы қағидатпен көптеген территорияларды басып алып, Шыңғысхан қолбасшы ретінде жоспарын жүзеге асырды. 1206 ж. Тэмужинді Шыңғысхан деп жариялағаннан кейін, ол бірден әскери реформа жүргізді. Әскери түрдегі империяның көшпелі өмірінің сол кездегі монғол тайпаларына тән өзіне тән ерекшелігі болды. Әскери ұйымға мемлекеттің басқарманың бүкіл жүйесі бағынды, әскерді ондықтарға, ондықтар – жүздіктерге, жүздіктер – мыңдықтарға, ал он мыңдықтар – бір түмен болды. Тэмужин монғолдардың көптеген руларын өзіне бағындырып, әлемді жаулап алу идеясын ұсынды, өз айналасына рулық ақсүйектерді жинады, ерекше әскери мемлекеттік басқарма жасады. Шыңғысхан жасаған әскери реформа өз нәтижесін берді. Биліктің барлық жүйесі басқа территорияларды жаулап алуға бағытталды. Сондықтан Шығыс Еуропа мен Орталық Азияның жерлері оңай жаулап алынды, ал бұл жердегі халықтың өмір салты да өзгеріске ұшырады.

Г.Н. Потанин жазған Шыңғысхан туралы аңыз және басқаларынан Домбауыл есімі жиі ұшырасады. Қазақ аңыздарын жинақтаушы Г.Н. Потанин Домбауылға байланысты аңыздарды алғаш жинақтағанның бірі болды. Г.Н. Потанин Домбауылды бірде қазақтың түп-төркіні қылса, бірде «Дуа соқыр мен Даңдағұл мерген көп аңдарды қырған соң, құдай бірін суыр, бірін құндыз қылған екен», - деп санаған [29]. Домбауыл жөнінде келесі бір аңыз даңқты Алашаханмен және Жошы ханға байланысты 1897 жылы «Дала уалаятының газеті» бетінде жарық көрді. Домбауылдың батырлығын Бесқұлан, Құланөтпес жерлерімен байланыстырған. Ал, «Монғолдың құпия шежіресінде» Шыңғысханның Домбауыл мергеннен тараған ұрпақ екені сипатталған. Сондай-ақ қазақ руларының шежіресінде де, жыр-толғауларында да кездесіп отырады. Осындай аңыздардың бірінде Домбауылдың руы Қият деп баяндалса, енді біреуінде Домбауыл дәулескер күйші екені айтылады.

Әрине, көптеген топонимдердің ескіргенін ескеру керек [30, 1349]. Шыңғыс ханның ең мол із қалдырған жері, оның хан аталуына негізгі ықпалын тигізген өңірі қазақ даласы екені белгілі. Бесқұлан, Шыңғыстау, Ұлытау сияқты толып жатқан жер атаулары, сол өңірдегі күні бүгінге дейін қоныстанып отырған рулар, ондағы – Келін там, Болған ана, Домбауыл, Жошы хан сияқты Шыңғыс әулетінің төңірегіндегі адамдардың толып жатқан молалары дәлелдейді.

Шыңғысханның өзі де, басқа да көшпелі тайпалардың көсемдері «бүкіл әлемді» далаға теңеген, алайда кейін ойкумендердің шекаралары тез кеңейе бастады және бұл үдеріс ескерткіште көрініс тапты [31, 198].

Монғол тіліндегі түп нұсқаның жоқ болуы, 8 ғасыр бойы тілдің эволюциясы, қытай транскрипциясында тыныс белгілердің мәтінде болмауы бұл деректі зерттеуді қиынға соқытыратыны сөзсіз [32]. Дегенмен де, аудармалар жасалған.

Қорытынды.

Шыңғысханның өзін былай қойғанда арғы тегі таулы аймақтарды да, бірқатар далалық аймақтарды да мекендеген, мұндай жерлер ашық кеңістіктен алшақ болған. Орман басып жатқан таулар монғолдар үшін аң аулау орны болумен бірге жаудан қорғанатын жер де болды.

Монғолдар тауды адам бейнесіндегі құдаймен теңестірген, өйткені таудың әр бөлігі анатомияға сәйкес өз атауы бар деп саналды. «Монғолдың құпия шежіресінде» географиялық терминдер көп, әсіресе, меркіт далаларындағы елді мекендер туралы мәліметтер монғолдардың меркіттермен әскери қақтығыстары туралы жазылған тұстарында бар. Әскери қақтығыс болған Саари хээр даласы да белгілі. Ашық кеңістіктердің белгілері хайуанаттар бейнесімен, түрлі түстермен байланысты, бұл монғол және түркі-монғол көшпелі дәстүріне қатысты топонимдерде бекемделген. Монғол көшбасшыларының әскери белсенділігімен және Шыңғысханның жас кезіндегі ортасымен байланысты болған ашық кеңістіктердің атаулары сақталмаған, сондықтан қазіргі карталардан ол жерлерді табу қиынға соғады. Тарихи орындардың атаулардың нұсқалары да күдік туғызады.

«Монғолдың құпия шежіресінің» бізге жеткен нұсқасы 282 тармақшадан тұрады. Олардың 166 бабы монғол тарихына арналған. Мұнда Шыңғысханның 22 атасының тарихи шежіресі таратылған және оның өзінің туғанынан 66 жылғы өмірінің басты оқиғалары қамтылған. IX-XIII ғасырда Монғол үстіртін мекен еткен түркі тайпаларының қарым-қатынастарына қатысты 97 бап арналған. Оның ішінде керейттерге қатысты – 21, татарларға қатысты – 18, наймандарға қатысты – 13, қоңыраттарға қатысты – 10, жалайырлардың тарихи шежіресіне қатысты – 8 бап берілген. Меркіт және Оңғұттардың әрқайсысына қатысты 9 баптан беріліп, сипатталған.

«Монғолдың құпия шежіресінде» түркі элементтері де көп кездеседі. Әсіресе, Орталық Азия, Еділ бойы, Солтүстік Кавказ жерлерін монғолдар жаулауымен байланысты түркі топонимдері пайда болды. Мысалы, Еділ, Эрдиши – Ертіс өзендері, қалалардан – Үргеніш, Отарар – Отырар, Букар – Бұхара, түркі тайпаларының атаулары – карлу’ут – карлұқтар, канлин – қаңлы, кибча’т – қыпшақтар, баджигит – башқұрттар, уйгуд – ұйғырлар, адамдардың аты – Джалал-эд-дин, Мелик, титулдар – солтан, бек, идикут, т.б.

«Монғолдың құпия шежіресінде» киелі жерлерге көбінесе таулар жатқанын байқаймыз. Табиғаттағы ерекшеліктер, құбылыстарды сипаттауда топонимикалық дәстүрдің болғанын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Paul Pelliot, Louis Hambis. *Histoire des campagnes de Gengis Khan: Cheng-wou ts'in-tcheng lou. T.1. Leiden: Brill Archive, 1951. – 485 p.*
2. Rachewiltz I. *The secret History of the Mongols. – Leiden – Boston: Brill, 2004. – P. 1349.*
3. Poppe N. *Introduction to Mongolian comparative studies. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. - Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1955. – P. 300.*
4. Пэрлээ Х. *Монголын хувьсгалын өмнөх түүх бичлэгийн асуудалд. - Улан-Батор, 1958. – 200 хуудас.*
5. Козин С.М. *Сокровенное сказание монголов. – М.-Л.: АН СССР, 1941. – 619 с.*
6. Bazargur, D., Enkhbayar, D. *Chinggis khan. Historic geographic atlas. Ulaanbaatar, 1997. - 56 p.*

7. Hantington E. *Civilization and Climate*. - Hantington press, 2008. - 484 P.
8. Боголепов М.А. *Наступающие возмущения климата. По историческим данным*. - М.: Госиздательство, 1921. - 102 с.
9. Тойнби А.Дж. *Исследование истории: Цивилизации во времени и пространстве* / Пер. с англ. К.Я. Кожурина. М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. - 863 с.
10. Грум-Гржимайло Г.Е. *Западная Монголия и Урянхайский край*. Т. 2. - Л., 1926. - 420 с.
11. Гумилев Л.Н. *Древняя Русь и Великая Степь*. - М.: АСТ, 2000. - 839 с.
12. Малков С.Ю. *Системный мониторинг глобальных и региональных рисков*. - Т.2.- Волгоград: Учитель; 2020. - 160 с.
13. Никонов В.А. *Введение в топонимику*. - М.: ЛКИ, 2011. - 184 с.
14. Қынайтұлы З. *Монғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX – XII ғасыр*. - Астана, 2001. - 200 б.
15. Рашид-ад-дин. *Сборник летописей*. Т. 1. Кн. 2. - М.-Л.: Наука, 1952. - 300 с.
16. Шамишиденова Ф.М. *XIII-XVII ғғ. Тайбұға ұлысы және Батыс Сібір: саяси-әлеуметтік мәселелері*. - Алматы: Palitra Press, 2021. - 432 б.
17. Аристов Н.А. *Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, и сведения об их численности*. - Алматы, 2005.
18. Әбілғазы. *Түрік шежіресі*. - Алматы, 1993.
19. Рашид-ад-дин. *Сборник летописей*. Т. 1. Кн. 1. - М.-Л.: Наука, 1952. - 380 с.
20. Гумилев Л. *Қиял патшалығын іздеу. Пірадар Иоанның мемлекет туралы аңызы*. Аударған Ә. Жұмабаев. - Алматы: Балауса, 1992. - 448 б.
21. Пиков Г.Г. *Западные кидани*. - Новосибирск: Восточная литература, 1989. - 200 с.
22. Крадин Н.Н., Ивлев А.Л. *История киданьской империи Ляо (907-1125)*. - М.: Вост. лит., 2014. - 351 с.
23. Гумилев Л.Н. *Древняя Русь и Великая Степь*. - М.: АСТ, 2000. - 839 с.
24. Кляшторный С.Т., Султанов Т.И. *Летопись трех тысячелетий*. - Алма-Ата: Рауан, 1992. - 376 с.
25. Мұхамед Хайдар Дулати. *Тарихи Рашиди*. - Алматы: Ғылым, 2000. - 494 б.
26. Бартольд В.В. *Соч.* - Т. 2. Ч. 1. М.: Наука, 1970. - 560 с.
27. Бартольд В. *Чингиз хан (словарная статья)* // *Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона*. Т. 38 а. Спб., 1903.
28. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. *Империя Чингизхана*. - М.: Восточная литература, 2006. - 558 с.
29. Потанин Г. *Очерки северо-западной Монголии. Результаты путешествия*. Вып. 2. *Материалы этнографические*. - Санкт-Петербург: Типография В. Кирибаума, 1881.
30. Содномпилова М.М. *Орографические объекты «Сокровенного сказания монголов» (Mongyol-un niyuča tobčiyān) в контексте исторической географии Внутренней Азии* // *Oriental Studies*. 2020. Т.13. №5. С.№ 1349-1358.
31. Дробышев Ю.И. *Чингизхан о власти (по материалам «Сокровенного сказания монголов»)* // *Вестник ИВ РАН*. 2020. №2. С. 198-208.
32. Намсрай М. *Формы антропонимов «Сокровенного сказания монголов»* // *Universum: филология и искусствоведение: электрон. научн. журн.* 2021. 9(87). URL: <https://7universum.com/ru/philology/archive/item/12253>

References:

1. Paul Pelliot, Louis Hambis. *Histoire des campagnes de Gengis Khan: Cheng-wou ts'in-tcheng lou*. T.1. Leiden: Brill Archive, 1951. - 485 p.
2. Rachewiltz I. *The secret History of the Mongols*. - Leiden – Boston: Brill, 2004. - P. 1349.

3. Poppe N. *Introduction to Mongolian comparative studies. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*. - Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1955. - P. 300.
4. Пэрлээ Х. Монголын хувьсгалын өмнөх түүх бичлэгийн асуудалд. - Улан-Батор, 1958. - 200 хуудас.
5. Kozin S.M. *Sokronennoe skazanie mongolov [The Secret Tale of the Mongols]*. - M.-L.: AN SSSR. - 619 c. [In Russian].
6. Bazargur, D., Enkhbayar, D. *Chinggis khan. Historic geographic atlas. Ulaanbaatar*, 1997. - 56 p.
7. Hantington E. *Civilization and Climate*. - Hantington press, 2008. - 484 P.
8. Bogolepov M.A. *Nastupaushie vozmusheniya klimata. Po istoricheskim dannym [Coming climate disturbances. Based on historical data.]*. - M.: Gosizdatelstvo, 1921. - 102 s. [In Russian].
9. Toinbi A.Dzh. *Issledovanie istorii: Civilizacii vo vremeni I prostranstve [Exploring History: Civilizations Across Time and Space]* / Пер. с англ. К.Я. Кожурина. - M.: ACT: ACT MOSKVA, 2009. - 863 s. [In Russian].
10. Grum-Grjimalo G.E. *Zapadnaia Mongoliya i Ýrianhaiskii kraj [Western Mongolia and Uriankhai region]*. T. 2. - L., 1926. - 260 s. [In Russian].
11. Gumilev L.N. *Drevniaia Rus i Velikaia Step [Ancient Rus' and the Great Steppe]*. M.: AST, 2000. - 839 s. [In Russian].
12. Malkov S.Iý. *Sistemnyi monitoring globalnyh i regionalnyh riskov [System monitoring of global and regional risks]*. T.2. *Volgograd: Ýchitel*, 2020. - 160 s. [In Russian].
13. Nikonov V.A. *Vvedenie v toponimiku [Introduction to toponymy]*. - M.: LKI, 2011. - 184 s. [In Russian].
14. Qinaiatuly Z. *Mongol ústirtin meken etken sońgy túrki taipalary: IX-XII ǵasyr. [The last Turkic tribes that inhabited the Mongolian plateau: IX-XII c.]*. - Astana, 2001. - 200 b. [In Kazakh].
15. Rashid-ad-din. *Sbornik letopisei [Collection of chronicles]*. T. 1. Kn. 2. - M.-L.: Nauka, 1952. - 300 s. [In Russian].
16. Shamshidenova F.M. *XIII-XVII gg. Taibuga ulusy zhane Batys Sibir: saiyasi-aleumettik maseleleri [The Taibuga Ulus and Western Siberia in XIII-XVII centuries: political and social problems]*. - Almaty: Palitra Press, 2021. - 432 p. [In Kazakh].
17. Aristov N.A. *Zametki ob etnicheskom sostave tiurkskih plemen i narodnostei i svedeniia ob ih chislennosti [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information on their numbers]*. - Almaty, 2005. [In Russian].
18. Ábilǵazy. *Túrik shejiresi [Genealogy of the Turks]*. - Almaty, 1993. [In Kazakh].
19. Rashid-ad-din. *Sbornik letopisei [Collection of chronicles]*. T. 1. Kn. 1. - M.-L., 1952. [In Russian].
20. Gumilev L. *Qial patshalygyn izdeu. Piradar Ioannyń memleket turaly ańyzy [Searching for a fantasy kingdom. Saint John's legend about the state]*. *Audargan Á. Jumabaev*. - Almaty: Balaýsa, 1992. - 448 b. [In Kazakh].
21. Pikov G.G. *Zapadnye kidani [Western Khitans]*. - Novosibirsk: Vostochnaia literatura, 1989. - 200 s. [In Russian].
22. Kradin N.N., Ivlev A.L. *Istoriia kidanskoi imperii Liao (907-1125) [History of the Khitan Liao Empire (907-1125)]*. M.: Vost. lit., 2014. - 351 s. [In Russian].
23. Gumilev L.N. *Drevniaia Rus i Velikaia Step [Ancient Rus' and the Great Steppe]*. - M.: AST, 2000. - 839 s. [In Russian].
24. Kliashtorny S.T., Sultanov T.I. *Letopis treh tysiacheletii [Chronicle of three millennia]*. Alma-Ata: Rauan, 1992. - 376 s. [In Russian].
25. Muhamed Haidar Dulati. *Tarihi Rashidi [History of Rashidi]*. - Almaty: Gylym, 2000. - 494 b. [In Kazakh].
26. Bartold V.V. *Soch. [Essays]*. T. 2. Ch. 1. - M.: Nauka, 1970. - 560 s. [In Russian].

27. Bartold V. Chingiz han (slovarnaia statia) [Genghis Khan (dictionary article)] // *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza-Efrona*. T. 38 a. Spb., 1903. [In Russian].
28. Kradin N.N., Skrynnikova T.D. Imperiya Chingizkhana [The Empire of Genghis Khan]. – M.: *Vostochnaiya literatura*, 2006. – 558 c. [In Russian].
29. Potanin G.N. Ocherki severo-zapadnoi Mongolii. Rezultaty puteshestviya. Vyp. 2. Materialy etnographicheskii [Essays on North-Western Mongolia. Results of the Journey. Part 2. Ethnographic Materials]. – Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Kirshbauma, 1881. [In Russian].
30. Sodnompilova M.M. Orograficheskie obekty «Sokrovennogo skazanua mongolov» (Mongyol-un niyuča tobčiyān) v kontekste istoricheskoi geografii Vnytrennei Azii [Orographic objects of the "Secret History of the Mongols" (Mongyol-un niyuča tobčiyān) in the context of the historical geography of Inner Asia] // *Oriental Studies*. 2020. T.13. №5. S№ 1349-1358. [In Russian].
31. Drobyshev Iy.I. Chingizhan o vlasti (po materialam «Sokrovennogo skazanua mongolov») [Genghis Khan on Power (based on the materials of the "Secret History of the Mongols")] // *Vestnik IV RAN*. 2020. №2. S. 198-208. [In Russian].
32. Namsrai M. Formy antroponimov «Sokrovennogo skazanua mongolov» [Forms of anthroponyms of the "Secret History of the Mongols"] // *Universum: filologia i iskusstvovedenie: elektron. nauchn. zhurn.* 2021. 9(87). URL [In Russian].